

Staří lidé v raném novověku

Mnozí vnímali vlastní věk pouze rámcově.

Zejména lidé z chudších vrstev často neznali svůj věk a např. při soudních sporech často udávali zaokrouhlení na desetiletí.

Tělesný stav a vnější projevy stárnutí máty často okolí dané osoby i osobu samotnou. Čím starší, tím větší rozdíly oproti skutečnému věku.

Jan van Eyck – portrét starého kanovníka
(výřez z obrazu Trůnící Madona 1436)

Vlastní vnímání stáří

Přechod z dospělosti do stáří nezřetelný.

Závisel na individuální schopnosti vykonávat práci a povolání.

Starý byl ten kdo se tak cítil.

Znaky stáří – šedivé vlasy, shrbený postoj, tělesná sešlost.

Neschopnost práce a plnění dalších povinností vyplývajících ze sociálního postavení.

Vnímání stáří a starých lidí ve společnosti

Stáří vnímáno ve společnosti spíše negativně.

Se stářím často spojována slabost a neduživost.

Staroba vnímána často s výsměchem a pohrdáním.

Starý člověk neměl nárok na žádné zvláštní postavení.

Starým lidem neprokazována žádná úcta.

Stáří lidé vnímání podobně jako malé děti. Nebyla jim věnována zvláštní pozornost.

Církev – stáří pouze ukázka pomíjivosti života a světa.

Postupná proměna vnímání stáří ve společnosti od 17. století.

Souvislost s prodloužením naděje dožití.

Zabezpečení starých lidí se stává pro společnost problémem.

Stáří má být náležitě ctěno.

Vyzdvihována autorita a rozum oproti nezralému mládí.

Ovšem pouze proklamace učenců, teologů a filozofů.

Hluboko do 18. století se vztah ke stáří a starým lidem ve společnosti příliš neměnil.

Zabezpečení starých lidí

Žádný obecně platný systém zabezpečení ve stáří neexistoval. Strategie zabezpečení ve stáří se lišily v jednotlivých společenských prostředích.

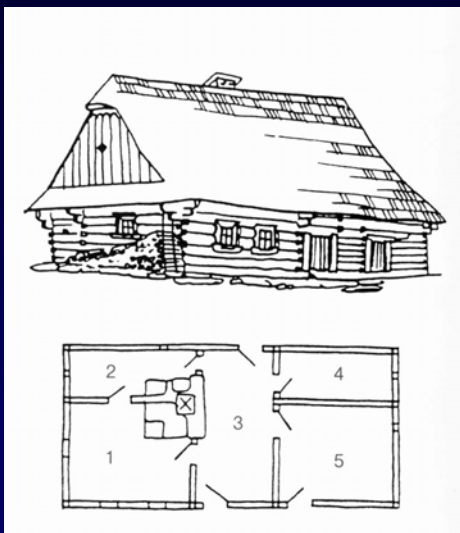
Ve venkovském prostředí – staří rodiče či jeden z nich často předávali hospodářství mladší generaci (synovi) a odcházeli na „výměnek“.

Vyšší věkový rozdíl mezi manželi umožňoval hospodyně či hospodáři vést celou domácnost do vysokého stáří (pomoc mladšího partnera při chodu domácnosti).

Výhody – hospodářství vždy pevné vedení nezbytné k zajištění obživy.

Nevýhody – časté vysoké požadavky zabezpečení starých lidí, hospodářství ekonomicky zatíženo někdy nad jeho možnosti.

Zabezpečení starých lidí

Státek bohatého sedláka se samostatným výměnkem.

Zahradnická (podselská) usedlost Vlčnovice z roku 1752. Jizba 1, výměnkářská komůrka v přístěnku 2, síň s ústím pece 3, skladovací komora 4, chlév 5.

Zabezpečení starých lidí

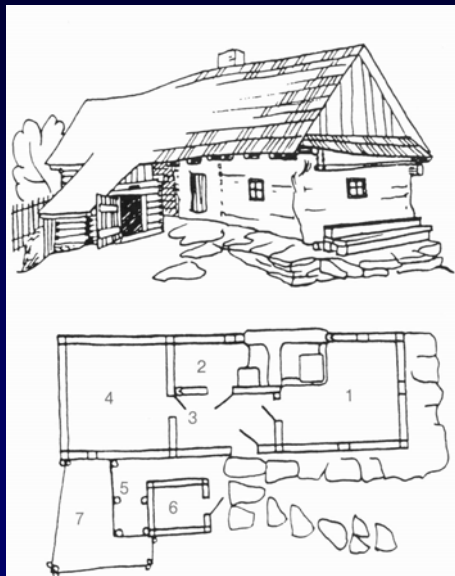
Zabezpečení u chudších vrstev vesnického obyvatelstva (podruzi, nádeníci, drobní řemeslníci, domkaři, apod.) nebylo téměř zajištěno.

Zpravidla trpěli ve stáří na některém hospodářství.

Pomoc při drobných nenáročných pracích.

V mnoha případech posílání z domu do domu.

Domkařská usedlost Tichov. Světnice s pecí 1, černá kuchyň 2, síň 3, chlév 4, prasečí chlívek 5, hnojiště 7.

Zabezpečení starých lidí

V městském řemeslnickém prostředí neexistovala instituce výměnku.

Stáří neuvolňovali místo mladým – vedli dílnu většinou až do smrti.

Řemeslnická práce spíše zručnost než síla – pomoc tovaryšů při těžších pracích.

Zajištění vdov většinou novým sňatkem – dispozice majetkem po zemřelém manželovi.

Vdova si mohla přivydělávat vedlejší činnostmi (praní, šití, předení).

Ve stáří řemeslníci podpora od cechu (ale spíše symbolická).

Zabezpečení starých lidí

Staří tovaryši, nádeníci, stavební dělníci, soudní sluhové a další nebyli na stáří nijak zajištěni – do velké míry odkázáni na veřejnou dobročinnost – drobné pomocné práce a almužny.

Žebráci u kostela čekají na almužnu

Charita – organizované akce např. několikrát ročně – bohatí měšťané a někdy i šlechta.

Zabezpečení starých lidí

Instituce městských špitálů již od středověku

Některé i pro měšťany s celkem s rozvinutým zázemím a péčí. Většinou však jen nejnужnější v chudých podmínkách.

V 18. století rozmach – péče o staré a nemocné.

Na konci 18. století v Čechách kolem 300 špitálů.

Zakládání vdovských a sirotčích pokladen.

Zakládání tzv. pracovních domů (řemeslnické domy hlavně textilní a oděvní) pro chudé a staré lidi.

Délka života a příčiny smrti

Vysoký věk podle současných měřítek nebyl tak častý, ale nebyl ani úplnou raritou. V 18. století byl v Evropě podíl obyvatelstva staršího 60 let 10 -15%.

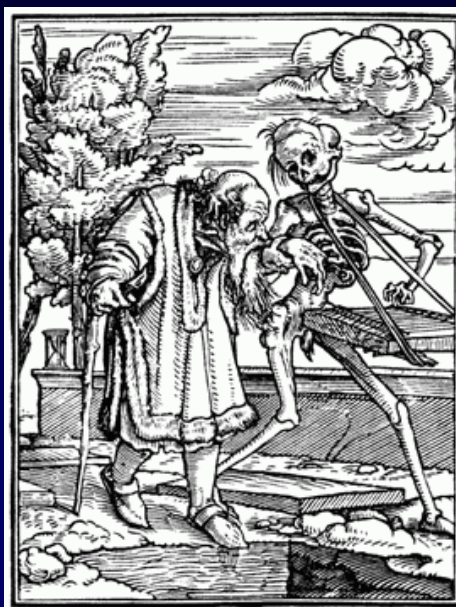
Průměrná délka života se pohybovala kolem 30 (25-35) let.

Vysoká dětská úmrtnost 40-50% úmrtí do 10 let věku.

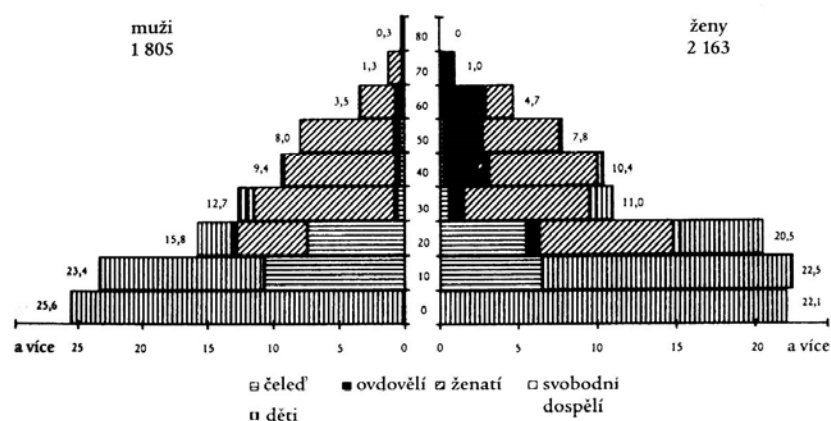
Kdo přežil do 20 let měl reálnou naději že se dožije v průměru 50 let.

Muži a ženy ve věku 45-50 let byli již považováni za staré, slabé a opotřebované.

Produktivní věk se bral většinou od 18 do 35 let.

Věková struktura obyvatelstva v Ansbachu podle pohlaví a rodinného stavu v roce 1713¹⁵

Rozdělení počtu úmrtí podle věkových skupin v Oppenheimu:⁴

věkové skupiny	podíl v %	věk v letech	přeživší z 1000 osob
0-4	30,1	0	1000
5-9	9,6	5	699
10-14	3,8	10	603
15-19	2,8	15	565
20-24	4,0	20	537
25-29	4,1	25	497
30-34	4,9	30	456
35-39	4,9	35	407
40-44	4,9	40	358
45-49	4,9	45	309
50-54	5,6	50	260
55-59	5,5	55	204
60-64	4,8	60	148
65-69	3,8	65	102
70-74	3,3	70	64
75-79	1,9	75	31
80-84	0,6	80	12
85-89	0,4	85	6
přes 90	0,2	90	2

Stáří zemřelých – Trevír – St. Laurentius 1787/1792:³

věk	muži	%	ženy	%	celkem	%
0	52		50		102	25
1	18		16		34	8
2-4	20		23		43	11
0-4	90		89		179	44
5-9	13		9		22	6
0-9	103	57	98	44	201	50
10-19	9	5	7	3	16	4
20-29	10	6	9	4	19	5
30-39	10	6	16	7	26	6
40-49	8	4	18	8	26	6
50-59	9	5	19	9	28	7
60-69	18	10	16	7	34	8
70-79	8	4	29	13	37	9
80-89	6	3	9	4	15	4
přes 90	0	0	1	1	1	1
celkem	181	100	222	100	403	100

Faktory ovlivňující úmrtnost populace

Strava

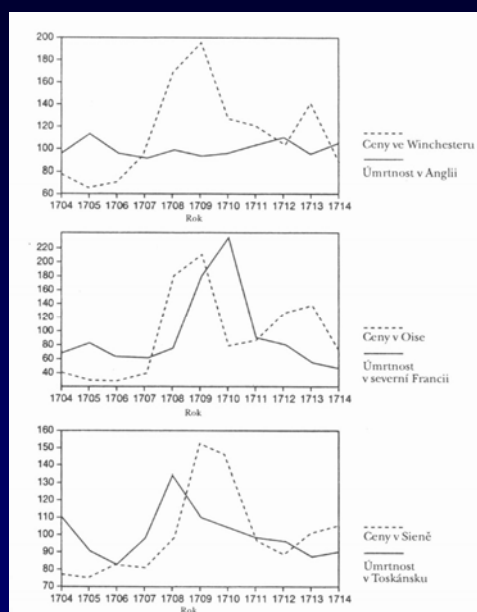
Množství a kvalita stravy důležitým faktorem růstu a úmrtnosti v populaci.

Její častý nedostatek a nevyváženost.

Přímý dopad nedostatku potravy v podobě smrti hladem.

Daleko větší dopady v souvislosti s oslabením organismu a jeho napadením různými nemocemi.

Hladomor podporoval šíření epidemických nemocí

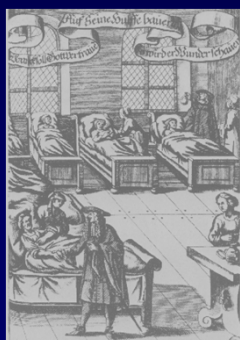

Nemoci a jejich epidemie

Více než 2/3 úmrtí způsobeny přenosnými infekčními chorobami.

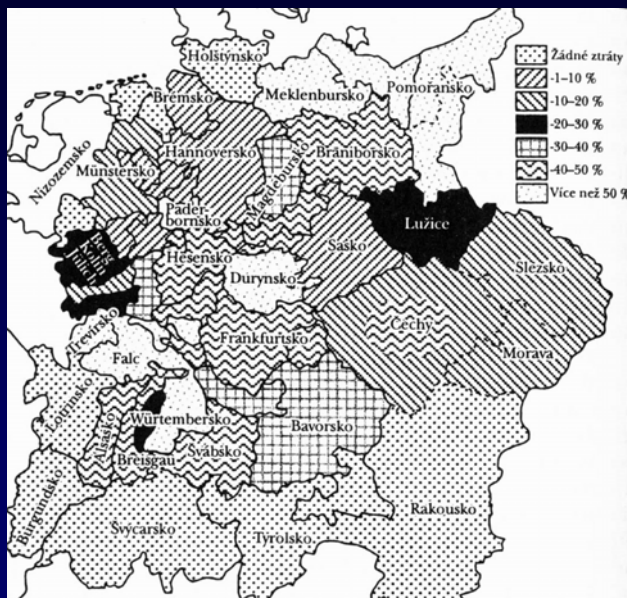
Epidemie moru, tyfu, úplavice, tuberkulózy, cholery, žluté zimnice, neštovic a dalších nemocí decimovaly evropské populace a představovaly významný faktor pro naději dožití i průměrný dožitý věk.

Jejich vznik a důsledky úzce spojeny s úrovní stravování, hygieny a neschopnosti tyto nemoci účinně léčit.

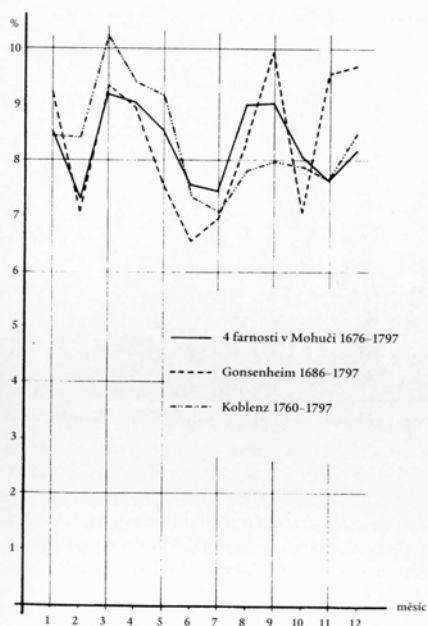
Populace	Léta	Procento úmrtí na neštovice
Kilmarnock	1728–1762	13,8
Londýn	1710–1739	8,2
Boston, Lincolnshire	1749–1757	15,3
Maidstone	1752–1761	17,2
Whitehaven	1752–1780	19,2
Northampton	1740–1774	10,7
Edinburgh	1744–1763	10
Dublin	1661–1690	21,1
Dublin	1715–1746	18,4
Kodaň	1750–1769	8,8
Švédsko	1749–1773	12,4
Finsko, venkovské farnosti	1749–1773	14,4
Finsko, městské farnosti	1749–1773	13,2
Berlín	1782–1791	9,1
Stuttgart	1782–1801	8,6–16,4
Královec	1782–1801	6,2–8,3
Videň	1752–1753	10,2
Verona	1774–1806	6,3
Livorno	1767–1806	7,1

Válečné konflikty

Populační ztráty během třicetileté války

Sezónní kolísání úmrtnosti¹⁰

Sezónní kolísání úmrtnosti

Nejvyšší úmrtnost během roku byla na jaře (především staří lidé) a koncem léta (kojenci a děti).

Úmrtnost ovlivňovaly sezónně nepodmíněné epidemie (mor, úplavice), hladomory či válečné konflikty.

Každý člověk v období raného novověku musel počítat s náhlým úmrtím.

Omezené dlouhodobé plánování – člověk žil přítomností a pouze krátkodobou budoucností.

Krátký život ovlivňoval přístup k vlastním potřebám (rychle se prosadit) a ostatním lidem (tvrdost až bezohlednost v jednání).

Nemoc a smrt vnímány jako skutečnosti určené přírodou a Bohem, které člověk nemůže příliš ovlivnit.

Nemoci měly jen zřídka dlouhý průběh – většinou rychlý konec.

K lůžku nemocného přivoláván spíše kněz než lékař.

Uzdravení bylo často vnímáno jako zázrak či projev Boží milosti.

Smrt a pohřeb

Pohled na smrt jiný než dnes.

Běžná součást tehdejšího života – nebyla tabuizována.

Smrt začleněna do náboženství – víra ve spasení a věčný život či peklo a věčné tresty.

Smrt vnímána jako přechod do onoho světa – neznamenal žádný absolutní konec.

Smrt a pohřeb představovaly velké společenské a veřejné události – podobně jako narození a svatba.

Privátnost pohřbu a smrti nastupuje koncem 18. století nejprve v měšťanském prostředí.

Smrt a vanitas – Barthel Beham 1540

Umírání veřejná záležitost probíhalo za přítomnosti celého domu a sousedů.

Ideálem byla „dobrá křesťanská“ smrt.

Smíření s ostatními a uspořádání pozůstalosti tak, aby se všem dostalo podle práva.

K úmrtnímu loži svolávání členové rodiny, čeleď a sousedé, aby se s umírajícím rozloučili.

Dobrá smrt vyžadovala zpověď a udělení svátosti.

Tři ženy se smrtí, Hans Baldung Grien 16. století

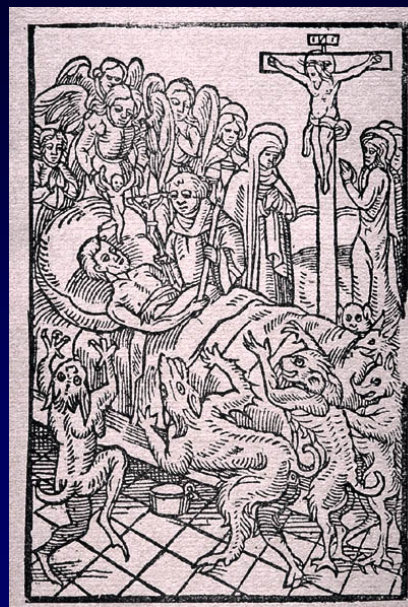
Ars moriendi

Člověk se měl na smrt pečlivě připravit.

Již od středověku známé příručky popisující jak se nejlépe připravit na smrt „Ars Moriendi“ (umění umírat).

Populární zejména v církevních a vzdělaných kruzích. Časté překlady do národních jazyků a zjednodušené obrázkové verze.

Postupná proměna těchto příruček v návody jak dobře žít (ars vivendi) aby mohl člověk dobře umřít (ars bene moriendi).

Ars moriendi

Memento mori

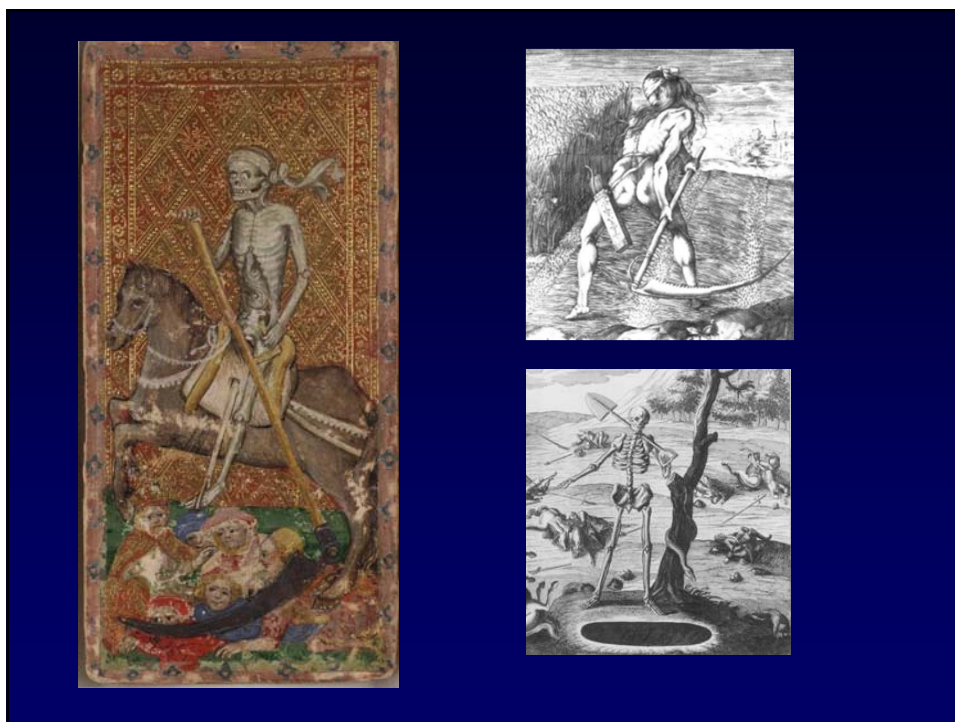

Memento mori

Memento mori

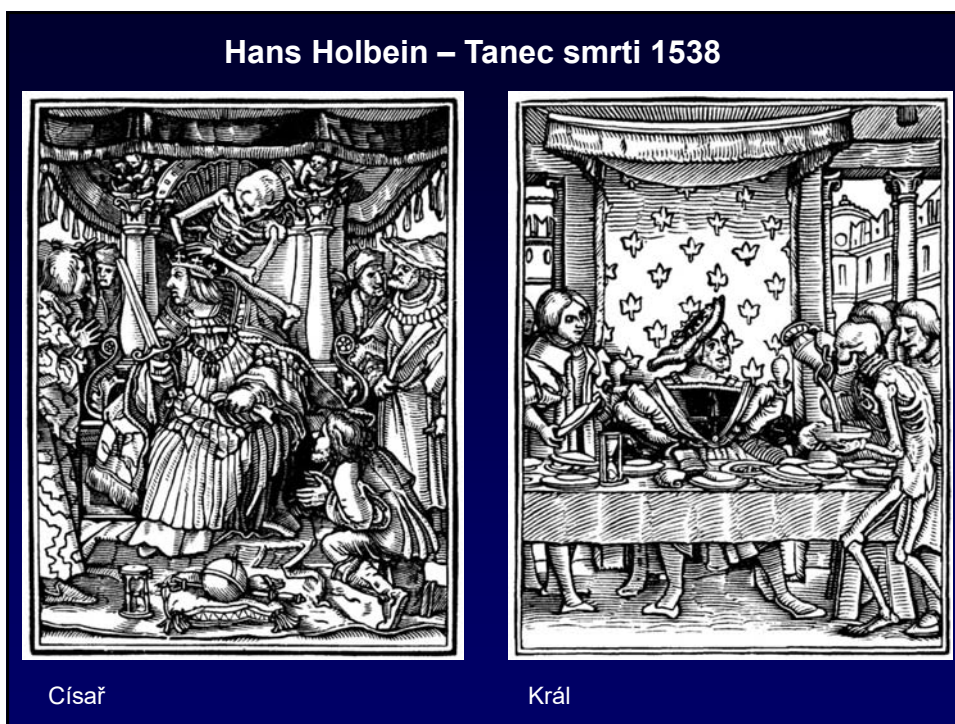
Tance smrti

Připomínka konce života,
rovnost společenských
vrstev před smrtí.

Vznik už ve středověku
v souvislosti s morovými
epidemiemi.

Témata smrti součástí
výzdoby kostelů, kaplí,
klášterů, ale i šlechtických
sídel – postupný ústup
v 18. století.

Papež

Kardinál

Královna

Abatyše

Boháč

Obchodník

Sedlák

Blázen

Slepec

Lupič

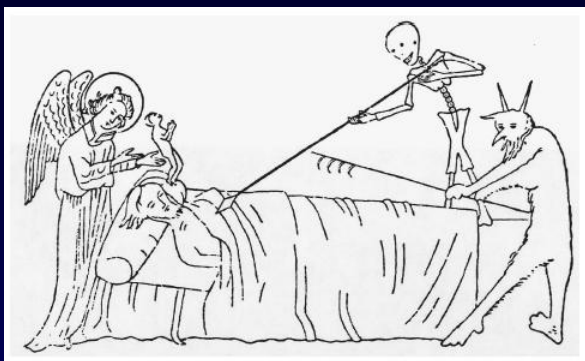
Umírání

Umírání i pohřeb úzce spojeny s nábožensko – magickými rituály.

Celá řada pověrečných praktik lišících se podle regionů.

Funkce rituálů – zahánět strach ze smrti, udržovat kontinuitu všech oblastí života, ulehčit umírajícímu odchod na onen svět, umožnit dobrou křesťanskou smrt která zajistí zachování cti zemřelého.

Ovlivněno představami o duši a posmrtném životě – regionálně odlišné – někde věřili že duše se po smrti ihned odloučí od těla (mnoho opatření aby mohla odejít), jinde věřili, že duše zůstává ještě nějaký čas připoutána k tělu (zamezení jejímu předčasnému odchodu).

Představy odcházející duše často spojeny s posledním výdechem (duše – dech – duch, vypustit duši, vydechnout duši).

Mnohde věřili v koncept hmotné duše, která přijímá pokrmu, může zanechat stopy atd.

Dobrá smrt v prostředí domácnosti v přítomnosti rodiny, příbuzných, sousedů a přátel a kněze.

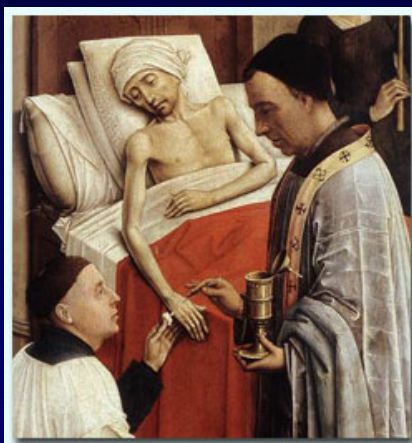
Chudí lidé a lidé bez domova prakticky bez možnosti opustit svět správným křesťanským způsobem.

Také lidem beze cti nebyla dopřána křesťanská smrt.

Místnost s umírajícím speciálně upravena. Pokud možno vykropena svčcenou vodou, u lože zapálena úmrtní svíce – voda a oheň k zahánění zlých sil ohrožujících umírajícího.

Přítomní se modlili sami nebo s přivolaným knězem.

Smrt byla většinou konstatována příbuznými či knězem – lékař byl přítomen pouze výjimečně.

Úmrtí bylo veřejně ohlášeno – všem lidem v domě i sousedství a dle postavení zemřelého mezi členy obce či města popřípadě cechu.

Oznamovatel buď mužský člen rodiny nebo najatý člověk většinou z nižších sociálních vrstev – předávání zpráv o smrti za úplatu, bylo v některých oblastech považováno za bezectnou činnost.

Písemná oznámení se objevují v městském prostředí v 18. století spolu s pozváními na pohřeb.

Pokud to bylo možné byla smrt oznámena také prostřednictvím zvonu nejbližšího farního kostela.

Smrt hospodáře ve vesnickém prostředí oznamována také domácím zvířectvu – zvířata měla být tímto oznámením zproštěna pouta k mrtvému.

Smrt se také často oznamovala včelám, ptactvu a stromům.

Příprava mrtvého na pohřeb

Po smrti mrtvému zatlačeny oči a začaly přípravy těla k pohřbu.

Omytí a ustrojení mrtvého těla záležitostí příbuzných či najaté osoby.

Zavinování mrtvého do bílého plátna. Teprve později oblečený do svátečního oděvu.

Vystavení mrtvého na márách v domě. Obavy před zdánlivou smrtí.

Pohřeb nejprve následující den po úmrtí později až tři dny po úmrtí pokud se nejednalo o nakažlivou chorobu.

Na konci 18. století zavedena v některých oblastech skarifikace – nařiznutí kůže pro ověření smrti.

V případě vysoce sociálně postavených osob se doba vystavování mohla prodloužit až na několik týdnů či měsíců (často přímo v kostele či kapli).

Příprava mrtvého na pohřeb

Mrtvého vystaveného v domě na márách navštěvovali sousedé a známí.

Lidé věřili, že každá duše se po smrti ještě nějaký čas zdržuje v blízkosti mrtvého těla v jakémsi meziprostoru, který nebyl ztotožněn s očištěm.

Proto u mrtvého držena stráž zejména večer a v noci před pohřbem.

Střežili mrtvého, který byl stále počítán do kruhu rodiny, zároveň však stráž chránila dům před nebezpečím ze strany mrtvého.

Počet osob odpovídal postavení zemřelého. Většinou muži, pouze u zemřelých dětí a mladých svobodných lidí držely stráž ženy a mladé dívky.

Stráž mnohdy spojena nejen s modlitbami, ale i pitím, hodováním, různými hrami a tanci. Tyto praktiky se regionálně lišily a přetrvávaly přes nevraživost ze strany církve a vrchnosti.

V průběhu 18. století zábavy omezovány a nahrazeny odříkáváním motlíteb.

Ještě později mrtví převáženi ihned po skonu do márnice.

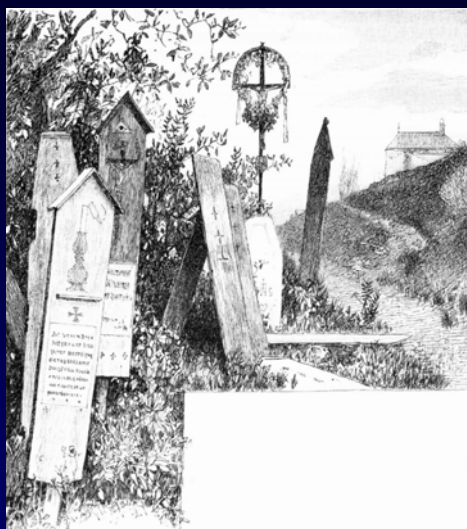
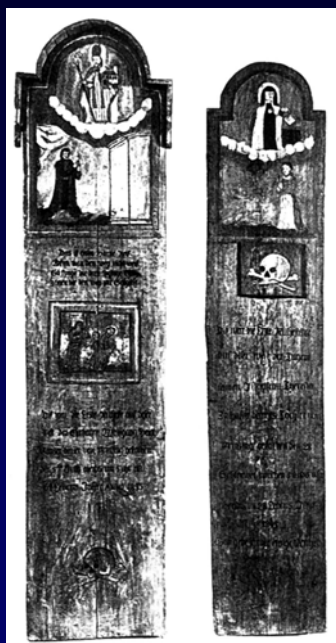
Příprava mrtvého na pohřeb

Těsně před pohřbem byl mrtvý položen na prkno či vložen do rakve.

Kvalita rakve se lišila podle sociálního postavení a byla ukázkou majetnosti a prestiže rodiny.

Někdy se používaly opakovaně rakve pouze pro přenos mrtvého na hřbitov nebo byli odnášeni na místo pohřbu na umrlčích prknech.

Umrlčí prkna – přenášení zemřelého na hřbitov – po použití jako pomníček na hrobě – na rozcestích, u božích muk atd.

Pohřební průvod

Při vynášení mrtvého z domu probíhala celá řada rituálů, které měly oddělit zemřelého od domácnosti, aby jí později neškodil.

Rakev nesena nohama napřed, v některých případech oknem nebo dírou ve zdi, pod prahem, či zadním vchodem. Rozšířený zvyk při odnášení třikrát zaklepat na práh.

Mnohde se byl po odnesení nebožtíka uhašen oheň, zavřeny dveře a okna a za rakví se vylila voda.

Někde také přemisťovali nábytek a potraviny, aby mrtvého zmátli.

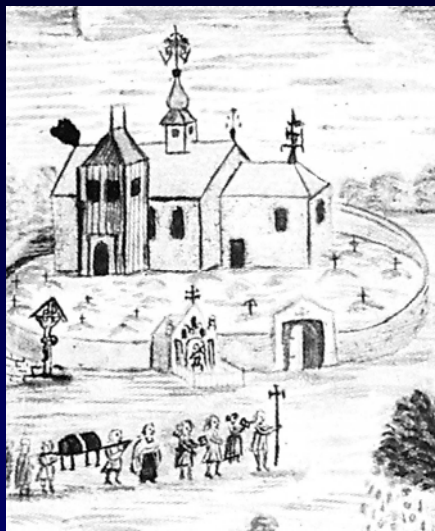
Po vynesení mrtvého vytvořil pohřební průvod nesoucí tělo nebožtíka do kostela či rovnou na hřbitov.

Složení průvodu bývalo různé v závislosti na regionu a postavení zemřelého. Někdy pouze příbuzní, jindy vyloučeny z průvodu ženy.

Většinou se průvodu zúčastnili i sousedé z vesnice či městské čtvrti a členové cechu, který zaručoval důstojný pohřeb svých členů.

Pohřební průvod z Nového města
pražského kolem roku 1612

Pohřební průvod. Kresba faráře z Janovic
nad Úhlavou v matrice zemřelých 1729.

Pohřební průvod

Rakev nesli výlučně muži. Pouze v některých oblastech v případě úmrtí šestinedělky mohly nést rakev ženy.

Rakev nesměla být položena v průběhu průvodu na zem, kromě vyhrazených míst. Zastávky na rozcestích u kapliček apod. Průvod šel rychle, nikdo se neměl ohlížet. Nosiči rakve větvičky vavřínu na ochranu před mrtvým.

Církevní obřady při pohřbu

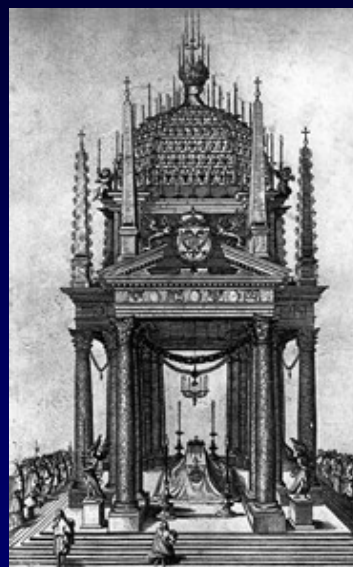
U nejchudších lidí a v odlehlých oblastech se často pohřbívalo bez kněze a církevních obřadů.

Poměrně běžné bylo u prostých lidí vynechání pohřební mše v kostele a nebožtík byl nesen přímo na hřbitov.

U bohatších lidí byly zádušní mše otázkou prestiže a možnosti ukázat své postavení.

Zámožnější si mohli kromě zádušní mše a pohřebního průvodu kolem kostela dovolit i tzv. vigilie – bdění a setrvávání v modlitbách za zemřelého.

Při církevním obřadu v kostele bývala rakev významných osobností postavena často na tzv. castrum doloris (stánek smutku, hrad truchlení) uprostřed kostela, aby na ni bylo vidět ze všech stran.

Odlišný přístup v pohřebních církevních obřadech u katolíku a protestantů.

Katolický pohřební rituál stavěl do centra zájmu oslavu mrtvého, jeho rozloučení se světem a starost o blaho jeho duše. Katolická církev byla přesvědčena že obec pozůstalých může udělat pro zemřelého ještě mnoho dobrého – modlitbami a mšemi přispět k jeho spáse.

U protestantů byli v centru živí členové obce. Pozůstalým byla připomínána smrtelnost člověka, poslední soud, vzkříšení mrtvých a budoucí věčný život. Pro zesnulého již nebylo možné nic udělat.

„Proto jsme se v našich kostelích rozloučili s papeženskými hrůzami jako jsou vigilie, zádušní mše, pohřební slavnost, očistec a všemi ostatními kejky provozovanými kvůli mrtvému a rázně jsme s nimi skoncovali“

M. Luther

Pohřeb na hřbitově

Pro křesťana bylo samozřejmostí a nutností, že bude pohřben v posvěcené půdě hřbitova.

Pohřby v kostele pouze vysocí církevní hodnostáři a šlechta.

Křesťanský pohřeb na hřbitově vyhrazen pouze ctihodným lidem.

Bezectní lidé nebyli na hřbitově pohřbívání.

Velký sociálně-sakrální význam hřbitova. Chráněné území pro mrtvé, ale i území s právní ochranou pro běžence.

Zpočátku ležely hřbitovy uvnitř sídel u kostela. Spojení živých s mrtvými.

Sakrální prostor – ale i místo konání jarmarků, skladiště, pracovní prostor (stížnosti farářů na odkládání nepotřebných věcí na hřbitov).

S novým postojem reformace k zemřelému a smrti postupné přemísťování hřbitovů k okrajům osad či mimo jejich hranice.

Problematické prosazování nařízení ze strany církve a vrchnosti.

Uložení zemřelého do hrobu

Na hřbitově se pohřbívalo buď jednotlivě či do rodinných hrobů.

Rodinu v duchovním smyslu tvořili pouze pokrevní příbuzní (rodiče a děti).

Náhrobní kámen nebo desku měli původně pouze vyšší stavy.

Chudí většinou na okraji hřbitova či ve vyhrazené části – chudinském hřbitově.

Uložení zemřelého do hrobu

Při ukládání mrtvého do hrobu kolísala podoba ceremoniálu v závislosti na vyznání a sociálním postavení zemřelého.

Pronášeny modlitby, zpívány písně, u katolíků vysvěcení hrobu svěcenou vodou a kadidlem.

Farář a po něm ostatní vhazovali do hrobu tři hrsti hlíny a později i květiny.

Pohřební kázání – parentace v závislosti na vyznání zemřelého – u katolíků vše pro spásu zemřelého – u evangelíků připomínka života zemřelého a utěšení pozůstalých.

Pohřební hostina

Otázka prestiže a reprezentace, z počátku v domě zesnulého. Později při větších vzdálenostech od hřbitova v hostinci.

Společné jídlo a pití – emocionální vyrovnání s odchodem člověka.

Při úmrtí pána domu – pohřební hostina nástup nového hospodáře.

Bohaté hostiny a pitky – stížnosti církve a vrchnosti. Postupné omezování pompéznosti a přechod k pietním hostinám zejména v měšťanské společnosti.

Po hostině návrat k běžnému režimu – vzpomínkové modlitby u katolíků o svátku Všech svatých.

Stanovená doba smutku u příbuzných – nesmělo se nic slavit a nesměla se konat svatba.

Rozdílná délka – nejdéle vdovy. Některé až do konce života.